

A XX. század komoly megpróbáltatást hozott a „Magyar Sion”-nak. Az első világháború után a kommün idejében, 1919-ben Csernoch János érseket (1913–1927) arra kényszerítették, hogy hagyja el érseki rezidenciáját, mert a katonáknak szükségük volt rá.³⁵ A kincstárat elkozták és a fővárosba szállították, de később szerencsésen visszahozták. A Trianon utáni évek nem csak az egyházmegye négyötödének, hanem a birtokok jó részének elvesztését is jelentették, ami az intézmények fenntartására szolgált. Csernoch kiváló egyházjogász is volt, aki a Codex Iuris Canonici kodifikációjában részt vett. Serédi Jusztinián, a későbbi érsek (1927–1945) római éveit együtt munkálkodott Gasparri bíborossal, akivel a Fontes kiadásán is dolgozott.³⁶ A hercegprímás új lendületet hozott Szent István fiának, Imre herceg halálának megszabású (1931) ünnepével, majd az 1938-as kettős szentévvél, amikor Szent István halálának 900 éves fordulóját és az Eucharisztikus Világkongresszust együtt ülték. Ez alkalommal Esztergomba is ellátogatott Eugenio Pacelli legátus, a későbbi XII. Pius pápa. Már a második világháború idejére esett az 1941-es esztergomi egyházmegyei zsinat megtartása és Árpád-házi Margit királyleány szenttéavatása 1943-ban. A hercegprímás bölcs magatartást tanúsított a viharos évek idején, de fáradozása aziránt, hogy a fővárost és Esztergomot nyílt várossá deklarálják, hiábavalónak bizonyult. A „Magyar Sion” főpásztora papjait kitartásra buzdította maga is mindvégig székhelyén maradt és ott halt meg. Földi maradványait Angelo Rotta apostoli nuncius helyezte a Bazilika kriptájába, mielőtt elhagyta volna Magyarországot. A második világháború idején beborult ég a „Magyar Sion”-ra is árnyékot vetett.

Beke Margit

Végyári harcok Esztergom térségében a XVI. században

Aligha számíthatott arra a Dunakanyar régiójában élő lakosság, hogy 1526 augusztusát követően békés világuknak hirtelen vége szakad. A mohácsi csata után két héttel már oszmán-török csapatokkal kellett szembenéznük Visegrád vagy Esztergom védőinek.

Az ország központi részén a Mátyás király halálát követő német támadást nem számítva évszázadok óta nem járt ellenség. Ezért nem is igen csodálkozhatunk azon, hogy a váraknak békebeli rendfenntartáshoz hozzászokott kis létszámú katonasága, s annak vezetése a váratlan veszélyt látva pánikba esett. Tegyük hozzá, hogy II. Lajos minden felszerelést és minden hadra fogható tapasztalt katonát elvitt Budáról és a környező várakból, s alighanem ugyanezt tette az esztergomi érsek is. A király eltűnése (az első hetekben még reménykedtek abban, hogy él) és az érsek halála teljes fejetlenséget okozott szolgáltevőik körében. Budát nem is próbálták védeni, Visegrádon és Esztergomban sem az őrség parancsnokainak köszönhető, hogy megoltalmazták. Katonai szempontból voltaképpen mindegy, hogy melyik várat foglalták el, s melyiket nem, mert Szulejmán szultán láthatóan nem készült föl az ország belsejében fekvő erődítmények tartós megszállására.

1526 késő őszén a kettős királyválasztás a Duna-menti régió sorsát csaknem két évszázadra meghatározta. A Habsburg uralkodók seregei általában a Duna mentén vonultak föl János király, majd később a törökök ellen is. 1526 után csak lassan ocsúdott az ország vezetése, és évtizedeken keresztül az ellenkirályok voltaképpen semmit nem tettek annak érdekében, hogy váraink fölkészüljenek az oszmán-törökök várható, meg-megújuló támadó hadjáratainak visszaverésére.

Budának, mint az ország fővárosának elsősorban politikai jelentősége volt, 1526-tól katonai szempontból előnytelen fekvésű és elavult erődítménynek számított. Mellette kulcsszerepet kapott Esztergom, amelynek birtoklása szintén jelképes értelmű, hiszen a magyar katoli-

³⁵ Meszlényi i.m. 353–390. old.

³⁶ Meszlényi 390–434. old.; Pietro Gasparri–Justiniano Serédi: Codicis Iuris Canonici Fontes I–IX. Romae, 1923–1939.

kus egyház központja. Esztergom (csakúgy mint Buda vagy Visegrád) a mohácsi csatát megelőző évszázadban a reprezentatív székhely szerepét töltötte be. Az volt a rendeltetésük, hogy nagyobb létszámú előkelőnek és kíséretüknek huzamosabb időre is kényelmet nyújtsanak. Ezekhez a szempontokhoz képest a védelmi megfontolások teljesen háttérbe szorultak. A falak, tornyok, kapuk úgyszólván jelképes akadályoknak számítottak. A védőművek kialakítása és a lőfegyverek (ágyúk) száma, elhelyezése elmaradt a kor követelményeitől. A régió többi vára (pl. Tata, vagy Vác) hasonló jellegű építmény volt, mint Visegrád vagy Esztergom. A Vértes kicsiny hegyi várai (Csókakő, Vitány, Gesztes) teljességgel alkalmatlanok voltak arra, hogy jelentősebb ostromló seregek huzamosabban (akárcsak egyetlen hétig is) ellenálljanak.

1527–1541 között a Dunakanyar régiójának elsősorban az ellenkirályok harcaiban volt kiemelkedő jelentősége. Ezt az időszakot nem a nagyobb városstromok jellemezték. Mind Esztergom, mint Buda vagy Visegrád őrsége különösebb ellenállás nélkül adta meg magát a mindkét oldalról bekövetkező támadások esetében.

1541-ben könnyedén, kardcsapás nélkül került Szulejmán szultán birtokába az ország fővárosa. Bezzeg a visszaszerzése annál több pénzbe, vérbe, s nem utolsósorban iszonyúan hosszú időbe került. Szükségszerű volt-e, hogy az események így alakuljanak? Meggyőződésünk, hogy nem, semmiképpen sem, de ennek kifejtésére itt nem vállalkozhatunk, mert nem ez értekezésünk tárgya. Bárhogy is értékeljük az eseményeket, mindenképp előtt a tényekre kell szorítkoznunk. A tények pedig a következők: a helyzet drámaian megváltozott azzal, hogy 1541. augusztus végétől kezdve Budán jelentős létszámú török helyőrség állomásozott. Az oszmán haderő már kezdetben sem tétlenkedett, hanem – valószínűleg elrettentésül – pusztító portyákkal tudatosította erejét a szűkebb-tágabb régióban. Esztergom közelében a muszlim harcosok már 1541–42 telén egész sor falut égettek föl, lakóik egy részét fogságba hurcolták.

Ezek a hadi vállalkozások még nem fenyegették a környező várak őrségét, azonban rádöbentették a katonai vezetést arra, hogy mit sem ér egyes erősségek megtartása akkor, ha környezetüket az ellenség kíméletlenül és módszeresen elpusztítja. A vár ugyanis nem pusztán önmagáért való létesítmény, hanem feladata környezetének a megoltalmazása is. Csakhogy az utóbbi feladat teljesítéséhez kellő számú, jól felszerelt őrségre is szükség van. Buda és Pest falai között bőséges hely volt arra, hogy az oszmán-törökök a gyalogságon kívül nagy létszámú lovasságot is állomásoztassanak. Ez a lovasság elég gyors volt ahhoz, hogy váratlanul megjelenhessen bárhol a térségben, s lecsaphasson a védtelen településekre.

Az oszmán-törökök – úgy tűnik – nagyon gyorsan kiismerték magukat a magyar tájon. Eleinte valószínűleg keresztény kalauzok segítségével, később viszont már saját tapasztalataik alapján, a terep fölényes ismeretében tervezték meg hadmozdulataikat. Űgyesen alkalmazták a lestantikát: az ellenséges hadat váratlanul rohanták meg elrejtett csapataik. A „martialék” azt a látszatot keltette, hogy csak kisebb erővel rendelkeznek, a „derék les” túlereje aztán végzett a nem kellően elővigyázatos ellenféllel. 1541 után néhány év alatt a magyar végváriak is felkészültek erre a taktikára, azonban igen nehezen tudták ellensúlyozni azt az állandóan meglévő döntő hátrányukat, hogy az oszmán-török hadak jelentős létszámú fölényben voltak.

1541 után a bécsi hadvezetés lassan ocsúdott föl, s nehezen (kudarok egész sorát követően) ébredt rá arra, hogy a korábrinál sokkalta nagyobb létszámú katonaságot kell folyamatosan fegyverben tartania, ha valamiképpen ellensúlyozni akarja az oszmán-törökök előretörését. A várakban jelentős erőt képviselő könnyűlovasságot kell állomásoztatni, hogy az oszmán-török portyákat megakadályozhassák, a mezőben fölvegyék a harcot a muszlim lovassággal. Csakhogy váraink többsége teljesen alkalmatlan volt jelentős lovasság állomásoztatására. A legtöbb várban két-háromszáz fősnél nagyobb őrséget nem lehetett állomásoztatni, mert többen nem fértek el. Még nagyobb gondot jelentett két-háromszáz (vagy még több) ló elhelyezése, ugyanis a lovak helyigénye lényegesen nagyobb volt, mint az embereké. Ahhoz, hogy egy vár őrsége eredményesen szembeszállhasson a török portyákkal, négy-öt száz fős könnyűlovasságra volt szükség, amely hírt kapva az ellenséges csapatmozdulatokról, a lehető leggyorsabban a várból kivonulva szembeszállhat a védtelen településekre támadókkal. A korábbi időkhöz képest viszonylag nagy létszámú lovasság elhelyezéséhez a várak jelentős átépítésére (bővítésére volt szükség), ami nem kevés pénz igényelt. A lovasság fölállításához

és fizetéséhez további pénzekre volt szükség. Az ország bevételeit lényegesen meghaladták azok a pénzüsszegek, amelyekre szükség lett volna egy igazán hatékony határvédelem kiépítéséhez. A Habsburg Birodalom más tartományainak pénzeszközei elvileg elégségesek lettek volna a hiány pótlására (különös tekintettel a tengerentúlról Spanyolországba beáramló aranyra, ezüstre és egyéb gyarmatárukra. A birodalmi politika azonban nem tekintette kulcsfontosságúnak a magyarországi hadszínteret. Beérték azzal, hogy lehetőleg lassítsák az oszmán-törökök előretörését, anélkül, hogy valamiféle átütő erejű ellencsapást megszerveztek volna.

Az 1542-es év sorsdöntőnek bizonyult a Duna-vidék szempontjából. Buda oszmán-török kézre kerülésének sokkhatása nem maradt hatástalanul. Ennek tudható be, hogy a német-római birodalmi gyűlés igen jelentős haderőt szavazott meg visszafoglalására. Csakhogy rövidesen bebizonyosodott a birodalom nehézsége is: augusztusig kellett várni, hogy Esztergom térségébe érkezzenek a birodalmi hadak, és csupán szeptember 5-én indultak el a gyengén erődített Pest felé. Az alkalmatlan fővezérnek (Joachim brandenburgi választófejedelemnek) is köszönhető, hogy a vállalkozás totális csóddal zárult: még Pestet sem sikerült elfoglalniuk.

1543-ban bekövetkezett Szulejmán szultán támadása. Július 23-án a padisah már Budán volt, s itt jelölte ki a következő hadicélt: Esztergomot. A spanyol, itáliai, német és magyar csapatokból álló őrség magvát kitűnően képzett nyugati zsoldosok alkották. Kiderült azonban, hogy az oszmán-török haderő jóval nagyobb katonai erőt képvisel (nemcsak nyomasztó létszáma okán), mint gondolták. Több mint egy hónapos ostrom után Esztergom elesett. Őrsége a reménytelen helyzetbe jutott várat kénytelen volt földadni. Jellemző módon Bécsben az őrség vezetőit vádolták árulással, noha éppen azokat kellett volna felelősségre vonniuk, akiknek be tudható az előző évi hadjárat kudarca, Esztergom kellő megerősítésének elmulasztása, az ostromlott vár fölmentésének elmaradása.

Az 1543-as év további fájó veszteségeit hosszasan sorolhatjuk: bár Esztergom elfoglalása nem kevés vérvesztéssel járt, a szultán folytatta tovább a hadjáratot. Egy hét múlva már Tata várának tornyai is lófarkas zászlók lengtek, alig két héttel később már Székesfehérvár keresztény őrsége is kénytelen volt a megadást választani. A Vértesben megbújó Gesztes vára sem kerülhetette el sorsát: az oszmán-törökök elfoglalták és fölgújtották. Ellenséges kézre került augusztus végén Csókakő vára is, csakúgy, mint a rengeteg erdővel körülvett Vitány. Buda elvesztésének sokkjából ki sem gyógyult az ország, máris el kellett viselni azt, hogy elveszett a katolikus egyház központja, majd a koronázó város, amelynek kegyelettel őrzött királyi sírjait zsákmányra éhes muszlimok fosztogatták.

Az diadalittas oszmán-török szultáni sereg 1543. szeptember 21-én kezdte meg a hazavonulást. Itt lett volna a lehetőség arra, hogy a Győrben összegyülekezett német-római birodalmi had ellentámadásra induljon, s megpróbálja legalább egy erődítményt visszafoglalni azok közül, amelyek ellenséges kézre kerültek. Hiábavaló volt azonban I. Ferdinánd király utasítása: a birodalmi had föloszlott.

1526 után hét évtizeden keresztül a Habsburg hadvezetés gondosan kikerülte azt, hogy közvetlenül szembeszálljon a szultán által vezetett oszmán-török főssereggel. Úgy próbálták fékezni az ellenség fokozatos területfoglaló hadjárait (akcióit), hogy egyes várak ostromára kényszerítették őket. A magyar (és horvát) végvári vonal feladata az volt, hogy az előerőben mutatkozó muszlim túlsúlyt valamiképpen ellensúlyozza a falak erejével.

Amilyen tehetetlen volt 1541–42-ben a keresztény hadvezetés, éppoly hatékonyak bizonyult az oszmán-török: a budai pasa 1544 tavaszán elfoglalta Visegrádot és a túlpárti Vácot. Ez azt jelentette, hogy a Buda–Székesfehérvár vonalától északra fekvő dunántúli négyszög teljes egészében oszmán-török uralom alá került. A Duna túlsó oldalán Vác birtoklása még inkább biztonságot jelentett a muszlimok számára. Sőt alig néhány év telt el, s már a Dunától északra fekvő területek irányába is megindult a hódoltatás.

Esztergom azzal vált a magyarországi oszmán-török uralom sarkkövévé, hogy Buda alá az ostromszereket és az élelmiszer-utánpótlást legegyszerűbben (és legcélszerűbben) a Dunán lehetett szállítani. Buda birtoklása pedig egyet jelentett a Duna vonal ellenőrzésével, s ha ezt a gerincet sikerül megroppantani (mint az 1680-as években kiderült), akkor kínálkozik esély a magyarországi oszmán-török uralom viszonylag gyors fölszámolására.

Esztergom oszmán–török őrsege a XVI. század második felében létszámát tekintve általában nem sokkal maradt el Buda mögött, s a környező magyar végvárak közül együttesen négy-öt erősség sem tudta azt ellensúlyozni.

Esztergom első bégje, Mehmed portyázói már 1543-ben a Rábaközig hatoltak és csaknem sikerült elfoglalniuk Pápa „rossz palánkját” is. 1544-ben már Léva várának elfoglalásával próbálkoztak. Éjjel érkezve sikerült meglepniük a Balassa Menyhért parancsnoksága alatt békésen szunnyadó őrseget. A várat ugyan sikerült megoltalmazni, ám a várost fölégették és sok lovat hurcoltak el. Több végvár őrsege fogott össze, hogy a zsákmánnyal elvonuló esztergomiakat űzőbe vegye. Kemény harc árán sikerült végül megsemmisítő győzelmet aratniuk.

A következő években a Garam és Zsitva között Szőgyén, a Nyitra völgyében Surány, a bányavárosok felé Léva, keletebbre Ság várának őrsege próbálták elzárni az utat az esztergomi portyázók elől.

A Duna-menti hadiút Bécstől a Duna jobb partján húzódott. Ezt elsősorban Győr védte. A túlsó parton Komárom volt. Bécs védelmének legfontosabb eleme. A Felvidék észak-nyugati térségét az 1540-es évek második felében fölépült új palánkvár, Érsekújvár oltalmazta (lezárva a Komárom és Surány közötti részt), amelynek neve építetőjére, az esztergomi érsekre (Oláh Miklós) utalt. Nemcsak a mezőben folytak a portyák, hanem a vízen is. Komárom volt a magyar naszádosok fő támaszpontja, Esztergom és Buda a török hajóhad (a sajkások) fő kikötője.

Az 1544-es sikertelen lévai hadjárat után belátták az oszmán-törökök, hogy Esztergom csak úgy lehet a Dunától északra irányuló portyák kiindulópontja, ha van egy támaszpont a Duna északi partján, amely jól megközelíthető a folyón át. Ezt a célt szolgálta Esztergommal szemben, a Duna bal partján fekvő egykori magyar falu (Kakat) mellett 1546-47-ben fölépült palánk-erődítmény (párkány, amelynek máig élő magyar neve Párkány). Ugyanekkor, ezzel párhuzamosan épült magyar részről Érsekújvár palánkjá. Az oszmán-törökök az Esztergommal szembeni palánkot Csekerdén (később Dzsigerdelen) néven nevezték. A Duna bal parti palánk és Esztergom vára között 1585-ben kiépült a hajóhid is. Ez lehetővé tette, hogy tavasztól őszig a Dunától északra fekvő területekre gyorsan átjussanak a török portyák. A visszatérő csapatok számára biztonságos támaszpontot jelentett a palánk. Bár 1551-ben még a palánk sem segített. Veli esztergomi bégnek a mátyusföldi portyázásból visszatérő négyszáz lovasa már csupán két mérföldre lehetett a biztos falak menedékétől, amikor Zoltay Lőrinc újvári kapitány csaknem száz lovasa utolérte őket. Győzedelmeskedtek a túlerőn, foglyokat ejtettek, s még a zsákmány nagy részét is elragadták tőlük.

A portyák megakadályozásához nemcsak katonai erőre volt szükség, hanem jó hírszolgálatra is. Mind a magyarok, mind az oszmán-törökök igyekeztek a fontos helyeken kémeket tartani, akiknek időben küldött és lehetőleg pontos jelentésétől függött, hogy sikerül-e az ellenfél meglepetésszerű akcióira fölkészülni vagy sem. Budáról, Esztergomból, Fehérvárról általában Komáromba futottak be a török hírek, s onnan továbbították az értesítéseket tovább az egyes érintett véghelyekre. Jó kémek tartásához nem kevés pénzre is szükség volt. Pénzben viszont inkább voltak bővében a törökök, mint a magyarok. A falvak-városok keresztény népe azonban a kémhálózatától függetlenül is igyekezett a magyar végvári rendszer erősségeihez eljuttatni a fontos híreket.

A jól értesült komáromi magyar naszádosok nem csupán hírtovábbítással foglalkoztak, hanem merész akciókra is vállalkoztak. 1551. november végén 629 komáromi naszádos Thelekessy Imre vezetésével Esztergom alá evezett és az egykori királyi várost (amelyet ekkoriban Rácvárosnak neveztek) megrohanta. A külvárosba betörve elhajtották az esztergomi bég 3 ezer birkáját, majd az oszmán-török lovasság támadását visszaverve a gazdag zsákmánnyal visszatértek Komáromba. A hadított vakmerő voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy akkoriban a támadók létszámának a háromszorosa volt Esztergom őrsege.

1556-ban megismételték támadásukat a komáromi naszádosok, ezúttal szeptember végén látogattak el a Rácvárosba. A palánkot átvágva, porrá égetve, teljesen kirabolták a települést. 1563 őszén a komáromiak és győriek támadását ismét a Rácváros sínylette meg, ahonnan 700 ökröt, 2 ezer juhot, 200 lovat zsákmányoltak s hajtottak el, sőt még 151 ezer forintot érő posztót is zsákmányoltak.